

Jaarboek Multatuli 2018-2019

Jaarboek Multatuli 2018-2019

Hilversum
Verloren
2019

Redactie:

Klaartje Groot, Annelies Dirkse, Rudy Schreijnders

Redactieadres:

Multatuli Huis, Korsjespoortsteeg 20, 1015 AR Amsterdam

Abonnementenadministratie:

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Jaarabonnement: €16,50

Op het omslag:

Handschrift van Everdine (Nonni) Douwes Dekker, weduwe Bassani, dochter van Eduard Douwes Dekker.

ISBN 978 90 8704 827 3

© 2019 Multatuli Huis & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Hilversum

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Redactioneel	7
Multatuli en Thorbecke: een asymmetrische vijandschap REMIEG AERTS	9
‘Mr Van Lennep, ik heb u den Havelaar niet verkocht’. Het conflict tussen twee schrijvers GAIA VAN BRUGGEN	23
Negentiende-eeuwse vrijdenkerij: een transformatie van de Radicale Verlichting? Over D’Ablaing van Giessenburg, uitgever van <i>Le Testament de Jean Meslier</i> (1864) en Multatuli’s <i>Japanse gesprekken</i> (1865) ROB VAN DE SCHOOR	39
DOSSIER	
Museum Multatuli te Lebak	
Multatuli Museum – Rangkasbitung. Speech at the Official Opening PETER CAREY	57
Symposium ter gelegenheid van de opening van het ‘Museum Multatuli’ OLEH SARAS DEWI	62
De conservator naar Lebak KLAARTJE GROOT	66
Multatuli leest De Geyter PHILIP VERMOORTEL	79
Gemengeld door ‘Wel Eerwaarde en Zeer Geleerde Heeren’. H.H. Huisman, boekverkoper en godsdienstonderwijzer CEES HOUTMAN	104

Over Nonnie en het Tollensfonds FRANS OERLEMANS en PETER JANZEN	128
Multatuli in de media	152
Kroniek 2018 en 2019	155
Personalia	158

Redactioneel

De gewoonte om aan den leiband te lopen, ontnemt velen de zelfstandigheid die er nodig wezen zou om, zónder hulp, den soms moeilijken weg af te leggen die naar waarheid leidt. (Idee 746)

Rebellen, dwarsdenkers en wegbereiders: de wereld van Multatuli is er van oudsher mee gevuld. Zo ook weer dit Jaarboek. Ze worden stuk voor stuk langs de Multatuliaanse meetlat gelegd.

Wat voor iemand was Johan Rudolph Thorbecke? In de ogen van Multatuli was hij een 'uitgedroogde wettenfabrikant' en een 'armoedige, bekrompen geest, een parlementair schoolmeestertje, een elitaire conservatief en een volksbedrieger'. Thorbecke-biograaf Remieg Aerts spreekt van 'kwaaiige oprispingen' van Multatuli, die 'nogal tevreden was over de geestigheid van "Onder dit steentje/ Ligt een fenomeentje"'. Hoe zullen Multatulianen dit ontvangen? Aerts schetst een beeld van een groot staatsman, een wegbereider. Ongeveer zoals Rammelslag, die weg van hem was: 'Maar die Thorbecke is 'n ... éminent man, dat 's maar zeker! Zeg, weet je wat zo'n engelse krant van 'm gezegd hebben? Hij was te groot voor z'n klein volk, zeien ze. Mooi hè? "t Is een eminènnnn... te kerel...' Is hier een nieuwe discussie geboren?

Dat werd tijd. De vorige over de rol van Van Lennep en De Ruyter bij de uitgave van de *Max Havelaar* is intussen uitgemolken. Met Gaia van Bruggens verdediging van Multatuli zullen Multatulianen voorlopig genoeg moeten nemen.

Rob van der Schoor biedt een ander perspectief. Hij beschouwt de doorwerking van de Radicale Verlichting in de negentiende-eeuwse letterkunde aan de hand van de uitgever Rudolf Charles D'Ablaing van Giessenburg en Multatuli's *Japanse Gesprekken*. De invloed van de achttiende eeuw op Multatuli is al eens uitgelicht in *Over Multatuli* 51, maar toen had Jonathan Israël in zijn baanbrekende *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750* nog niet gewezen op het belang van de Radicale Nederlandse Verlichting, die voor de Franse uitging.

In *Dossier Lebak* vindt u de weerslag van de opening van het 'Museum Multa-

tuli' in Rangkasbitong met de lezingen van Peter Carey en Saras Dewi en het reisverslag van Klaartje Groot.

Philip Vermoortel ging op zoek naar het contact en de verwantschap tussen de Vlaamse schrijver Julius De Geyter en Multatuli die beiden 'strijders en durvers' waren.

Cees Houtman besteedt aandacht aan de waarheidszoeker en vrijdenker Hendrik Hendricus Huisman, die zich volgens zijn voormalige hervormde geloofsbroeders verbonden zou hebben met de radicalen.

Frans Oerlemans en Peter Janzen schrijven over de wegbereiders van de schrijverssubsidie. Het oudste literaire fonds in Nederland is het Tollensfonds, waarvan Multatuli's dochter Nonni een van de eerste begunstigden was. Maar niet nadat er grondig onderzoek was verricht naar haar handel en wandel.

Tot slot de vaste rubrieken Media en Kroniek.

Namens de redactie,
Klaartje Groot

Multatuli en Thorbecke: een asymmetrische vijandschap

REMIEG AERTS

Grootheid valt in een klein land al snel op, en bij twee grootheden is er gauw een te veel.¹

Toen J.R. Thorbecke op 4 juni 1872 overleed, nog aan het hoofd van zijn derde kabinet, kwam er een stroom aan necrologieën, herdenkingen en huldigingen op gang. Daarin werd de liberale leider, die ruim een kwarteeuw de Nederlandse politiek had gedomineerd, door zijn bewonderaars verheven tot het pantheon der groten in de geschiedenis. Er waren vergelijkingen met vaderlandse staatsmannen als Van Oldenbarnevelt en De Witt, maar Thorbeckes naam klonk ook naast die van Palmerston en Mill en nog veel hoger, tussen die van Mozes, Salomon, Boeddha en de grote klassieke helden. De econoom Simon Vissering beitelde een grafschrift in *De Gids*: 'nooit is een staatsman gestorven, zoo diep, zoo algemeen, zoo oprecht betreurd door zijn volk als THORBECKE'. In het nationale comité dat zijn nagedachtenis wilde eren met een monument kwam zelfs het voorstel aan de orde de Zuiderzee in te polderen en dit nieuwe land 'Thorbecke' te noemen.² Thorbecke is de eerste Nederlandse politicus geweest wiens ideeën, persoon en optreden de hele politiek en publieke opinie verdeelden in Thorbeckianen en Anti-Thorbeckianen. Er werden bij zijn leven beeldjes en prenten van hem verkocht. Ook zijn politieke opposenten erkenden volmondig zijn grootheid.

In het glorifiërende koor dat na zijn overlijden werd aangeheven klonken twee opvallende tegenstemmen. Conrad Busken Huet liet in zijn *Nationale Vertoogen* zien dat Thorbecke feitelijk een politiek bestel had gecreëerd dat helemaal op zijn eigen persoonlijkheid was toegesneden.³ Dat was op zich een zinnige analyse. Maar voor de schrille dissonant zorgde Multatuli, in zijn vierde bundel *Ideën* (1872). Ze zijn bekend gebleven, de 107 scheld-epigrammen tegen Thorbecke, in de stijl van De Schoolmeester. Hoewel zijn uitgever Funke de nodige bedenkingen had tegen deze stroom van kwaaiige oprispingen, was Multatuli zelf nogal tevreden over de geestigheid van 'Onder dit steentje / Ligt een fenomeentje' (vw 6 p. 191) of 'Liberaal / Als 'n aal' (vw 6 p. 180). Typerend was: 'De man die hier begraven leit / stak uit in onuitstekendheid', want wat de grafschrijver bijna obsesief duidelijk wilde maken, was de middelmatigheid van de figuur die door zijn

landgenoten als een politiek genie vereerd werd. Thorbecke was een armoedige, bekrompen geest geweest, een parlementair schoolmeestertje, een elitaire conservatief en een volksbedrieger. Die nationale overschatting trapte Multatuli met elk grafschrift dieper de grond in en ook in de tientallen bladzijden ervoor en erna kon hij er niet over ophouden hoe waardeloos die Thorbecke toch geweest was.⁴

Het was niet de eerste en niet de laatste keer dat hij lucht gaf aan zijn misprijzen. Al in 1864 had hij in Idee 452 een publicatie van Thorbecke afgekraakt. Verspreid over de bundels *Ideën* komen tientallen schimpscheuten op de liberale politicus voor. In *Vorstenschool* (1872), oorspronkelijk verschenen in dezelfde vierde bundel *Ideën* als de grafschriften, is de sterke suggestie aanwezig dat Multatuli de figuur van eerste minister Otto van Weert aspecten van Thorbecke (en diens liberale collega Van Bosse) meegaf: een kreukloze, mediocre wettenbakker.⁵ Thorbecke is dus in het oeuvre van Multatuli duidelijk aanwezig, als *bête noire*.

Wat vond Thorbecke dan van Multatuli, die als de grootste Nederlandse schrijver van de negentiende eeuw de geschiedenis is ingegaan? Dat is gauw verteld: niets, helemaal niets.⁶ In de duizenden bladzijden brieven, persoonlijke notities, publicaties en parlementaire redevoeringen van Thorbecke komt slechts één keer een terloopse verwijzing naar *Max Havelaar* voor. Toen de Deventer hoogleraar E.J. Kiehl hem begin juni 1860 wees op het geruchtmakende boek, reageerde Thorbecke kortaf: 'Max Havelaar zag ik nog niet.' Er is geen aanwijzing dat hij daarna kennis genomen heeft van de roman of van enig ander werk van Multatuli. Wat dat betreft kan men de indruk die *Max Havelaar* in politiek Den Haag zou hebben gemaakt wel wat relativeren. Voor Thorbecke was de schrijver Multatuli gewoon een irrelevante figuur, een *quantité négligeable*. Zelfs op de vele beledigingen in de bundels *Ideën* heeft hij nooit gereageerd, ook niet in particuliere notities.

Is het vreemd dat twee figuren die wij hebben gecanoniseerd als grootheden van de negentiende eeuw elkaar niet of nauwelijks kenden? De publieke sfeer was in het toenmalige Nederland veel kleiner dan tegenwoordig. Toch was die ruimte op allerlei manieren gecompartmentaliseerd in milieus en sociale circuits die weinig met elkaar van doen hadden. Thorbecke was een man van de academische wetenschap en het politieke bedrijf. Hij begaf zich verder weinig in sociale kringen. Thorbecke woonde in Den Haag, Multatuli verbleef meest van de tijd in Duitsland. Zij hadden in hun dagelijks leven weinig raakvlakken.

Die waren er overigens wel. Thorbecke was zeker niet de prozaische Droogstoppel en 'uitgedroogde wettenfabrikant' waarvoor Multatuli hem hield. Hij had een grote liefde voor de vooral Duitse literatuur. Hij had in de jaren 1820 Goethe ontmoet, hij was bevriend geweest met Tieck en diens romantische kring

in Dresden. Hij las Jean Paul en Kleist en hield lijstjes bij van favoriete gedichten. Als hoogleraar in Leiden was hij bevriend met Jacob Geel en recenseerde hij het werk van de jonge Beets. Maar toen Multatuli's schrijverschap begon, in de jaren 1860, zat Thorbecke voltijds in de politiek. Als minister op het superdepartement van Binnenlandse Zaken – een bestuursdienst die zes tegenwoordige ministeries omvatte – zal hij het gewoon te druk hebben gehad om de letterkunde bij te houden. Juist in die jaren is Thorbecke voor Multatuli het symbool geworden van een sociale orde, een koloniaal bestuur en een burgerlijke cultuur die hij afwees. De superminister belichaamde ook zijn frustratie en afgunst, omdat hij als wetgever en nationale grootheid de positie innam die Multatuli aan zichzelf toedacht, namelijk die van leider van een volk.

Wat wist Multatuli eigenlijk van Thorbecke? Hij kende uit de krant alleen de publieke figuur. Voor een lezing die hij zou houden had hij in 1864 wat gebladerd in Thorbeckes bundel *Historische schetsen* (1860). In tijdnood had hij toen, half improviserend, een kritische rapsodie samengeflanst over een recensie die Thorbecke ooit in 1836 had geschreven van een boek over Johan de Witt.⁸ Verder had hij niets van Thorbeckes werk gelezen. In de necrologieën van de politieke leider kwam Multatuli ergens tegen dat Thorbecke zich nooit versprak, 'noch in een vertrouwelijk gesprek noch in 's Lands raadzaal'. Uit die schamele gegevens leidde hij een volledig vijandbeeld af: Thorbecke de formalist, de droge bestuurder, de man die wetgeving voor de werkelijkheid hield. En vooral: een 'man zonder hart'. Want wie zich nooit versprak kon niet deugen, dat was te onnatuurlijk. "Zo'n kwaadaardige opinie heb zelfs *ik* niet over Mr Thorbecke!"⁹

Een asymmetrische verhouding

De verhouding tussen Thorbecke en Multatuli was in elk opzicht asymmetrisch. Om te beginnen behoorden zij tot verschillende generaties. Thorbecke was van 1798, Douwes Dekker van 1820. Toen Dekker na de Indische jaren terugkeerde naar Europa, stapte hij in Nederland een sociaal-politieke ruimte binnen die al deels door Thorbecke was en werd vormgegeven. Zij waren het product van een nogal verschillend opleidingstraject. Dekker, met zijn paar jaar Latijnse school en catechisatie door dominee Abraham Doyer – een jeugdvriend van Thorbecke in Zwolle – bleef zijn leven lang de geniale, gretige, eigenzinnige autodidact. Thorbecke had een ongelooflijk degelijke academische vorming genoten. Weliswaar was ook hij grotendeels als extraneus opgeleid, thuis door zijn vader, daarna bij dominee Sartorius, maar hij had dan toch colleges gevolgd aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre en zijn academische examens gedaan in Leiden. Toen

hij in 1820 in Leiden promoveerde, was hij een zeer degelijk opgeleide classicus en had hij al diverse bekroonde prijsverhandelingen over geleerde onderwerpen op zijn naam staan. Daarna maakte hij een langdurige studiereis langs de grote universiteiten van Duitsland en ging er zelfs doceren. Bijna twintig jaren van onafgebroken academische studie vormden Thorbecke tot een erudiete classicus, filosoof en historicus.

Multatuli maakte geen carrière in eigenlijke zin. Na zijn Indische jaren was en bleef hij de *bohémien*, zonder duidelijke maatschappelijke positie of status, in elk opzicht onconventioneel en controversieel. Balancerend tussen erkenning van zijn genie en maatschappelijke mislukking was hij voortdurend op zoek naar de grote publieke status die hij in het toenmalige Nederland zo moeilijk kon krijgen. Ook Thorbecke maakte langzaam en moeizaam carrière, maar het was er tenminste een langs alle erkende instituties. In 1825 werd hij hoogleraar in Gent en van 1830 tot 1849 bekleedde hij die functie aan de rechtenfaculteit van de Leidse universiteit, het opleidingsinstituut van de hele Nederlandse bestuurlijke bovenlaag. Daarna was hij tot aan zijn dood in 1872 in drie kabinetten bijna tien jaar minister en in de tussenliggende jaren Kamerlid. Bijna een kwart eeuw was Thorbecke de meest invloedrijke man in de Nederlandse politiek en een staatsman die ook in het buitenland bewondering afdwong. Bij zijn leven werden er schepen, locomotieven en etablissementen naar hem genoemd, hij had kranten achter zich staan en zijn inspectiereizen als minister waren evenementen in het hele land.

En precies daarom had Multatuli zo'n hekel aan Thorbecke: omdat hij de grootheid was die hijzelf zou willen zijn. Thorbecke representeerde een politiek en maatschappelijk bestel waartegen hij zich met volle inzet keerde én waarop hij met zijn ambities stukliep. Bovendien zag hij in Thorbecke de burgerman die door zijn dorre grondwet een einde had gemaakt aan het romantische idee van de 'volkskoning'. Thorbecke was voor Multatuli alles wat hij afwees en ambiëerde, de *Significant Other*.

Maar ook: overeenkomsten

Toch hadden Multatuli en Thorbecke meer gemeen dan men misschien zou vermoeden. Zij waren allebei *outsiders*. Zo behoorden zij beiden tot een minderheidsreligie: het gezin Dekker was doopsgezind, de Thorbeckes waren, als half Duitse familie, lutheranen. Beide gezinnen behoorden ook tot de kleinere, nette burgerij, niet tot de kringen die in de toenmalige standensamenleving bestemd waren om een grote publieke positie te gaan innemen. Vader Dekker was ka-

pitein ter zee; het gezin kwam weinig tekort, maar in dit bestaan lag evenmin een grote toekomstbelofte. Vader Thorbecke probeerde te leven als een kleine rentenier, nadat hij in 1804 zijn aandeel in het familiebedrijf had overgedaan aan zijn broer, maar in feite leefde zijn gezin in dezelfde 'nette armoede' als Multatuli schetste in *Woutertje Pieterse*. De enige inkomsten bestonden uit leningen, en er waren voortdurend nieuwe leningen nodig om de aflopende oude af te lossen.

Ja, Thorbecke heeft kunnen studeren, zij het in uiterst bekrompen omstandigheden en tegen minimale kosten. Vader en zoon deelden één paar nette kousen voor officiële gelegenheden. Thorbecke bracht na 1815 zijn armoedige studiejeugd door op een onverwarmd zolderkamertje in Amsterdam, bij dominee Sartorius aan de Handboogstraat nummer 6. Ook later, in 1824-1825, woonde hij volkomen platzak op een bovenkamertje aan de Oudezijds Achterburgwal. Onder vergelijkbare omstandigheden als Multatuli later in Brussel schreef hij hier zijn rechtsfilosofische *Bedenkingen over het Regt en de Staat*, in een even geleerde als onpraktische poging om carrière te maken. Toen hij daarna als hoogleraar eindelijk geld ging verdienen was hij nog bijna tien jaar bezig om de schulden van de familie af te lossen. Bovendien liet hij zijn jongere broer Herman een studie geneeskunde doen. Pas toen hij 36 was, had hij met een vaste aanstelling op zak voldoende bestaanszekerheid om te kunnen trouwen.

Evenmin als Dekker genoot Thorbecke in zijn jongere jaren enige protectie. 'Het schijnt, dat ik schier alles aan mij zelve moet te danken hebben', schreef hij later.¹⁰ In de toenmalige samenleving bepaalden familienaam en patronage de carrièremogelijkheden. Thorbeckes hele project van 1848 is geweest een einde te maken aan deze oud-notabele wereld van afhankelijkheid, willekeur, reputatie en persoonsgebonden macht. Wat hij probeerde te realiseren, was een wettelijk geregelde, openbare bestuurspraktijk waarin particuliere invloed en publiek gezag volledig gescheiden werden. Thorbecke hing van zijn jeugd af het 'napoleontische' ideaal aan van een meritocratische samenleving die alle ruimte bood aan talent en capaciteit.

Een misschien verrassende overeenkomst is ook dat Thorbecke en Multatuli allebei ten diepste romantici waren. De *formative years* van Thorbecke waren de vier jaren 1820-1824 die hij grotendeels doorbracht in het Duitsland van de late Romantiek. Daar maakte hij zich onder meer via de *Naturphilosophie*, de historische rechtsschool en in de confrontatie met het werk van Schelling en Krause zijn organische visie op geschiedenis, maatschappij en leven eigen. Hij ontwikkelde daar zijn rijke, dynamische, open opvatting van het geschiedproces, het fundament van zijn latere organische liberalisme. Hij ontmoette in die jaren de grote schrijvers en filosofen van de generatie die Duitsland rond 1800 tot het epicentrum van de Romantiek hadden gemaakt. Thorbecke schreef zelf een

bevlogen romantische taal in zijn brieven uit die periode, peilde de diepte van de *Sehnsucht* en toonde een opvallende gevoeligheid voor muziek - Mozarts *Don Giovanni*, over de charmante losbol die 2065 vrouwenharten veroverde, was levenslang zijn favoriete opera. Eerder dan de meeste van zijn tijdgenoten had hij oog voor de waarde van de middeleeuwse, katholieke kunst, hoezeer hij die geloofsrichting als goede lutheraan ook meende te moeten afkeuren.

Thorbecke leerde na zijn jeugd zijn heftige gemoedsleven te 'privatiseren' en voor de buitenwereld te verbergen. Verbazend is dat niet. Niemand zat in de eerste twintig jaren van zijn leven te wachten op zijn gevoelens. Zijn vader wees hem uitsluitend op plicht en werk. Bij dominee Sartorius bekommerde men zich evenmin om de jongen die op zijn zolderkamertje zat te studeren. Hij groeide jarenlang op in een psychologisch en sociaal isolement. Toen hij zich later in Duitsland tegenover Nederlandse vrienden enthousiast uitliet over de filosofie van Schelling en Spinoza, kostte hem dat drie keer een benoeming als hoogleraar.¹¹ Van dat soort heterodoxie waren de bestuurders in Nederland niet gediend. Zo leerde hij wel zijn gevoelens en gedachten voor zich te houden. Thorbecke ontwikkelde een levensbeschouwing waarin het private en publieke domein streng gescheiden werden.

Als jurist en politicus zou dit zijn programma worden. Zowel in de grondwet van 1848 als in zijn optreden en wetgeving als minister wilde hij een einde maken aan de publieke macht van kerk en religie en van grootgrondbezitters, protectionistische fabrikanten én de koning. Thorbecke bond de koninklijke macht aan nauw omschreven bevoegdheden als *staatshoofd*. Hij reduceerde het koningschap van een persoonlijke bestuursmacht tot een staatsrechtelijke functie. Als minister erkende hij alleen het recht, ook tegenover hoogoplopende maatschappelijke sentimenten, massale petitities of dreiging met 'de volkswil'. Persoonlijke gevoelens waren geen argument in het openbaar bestuur. Berucht is de affaire in 1852 geworden, toen Thorbecke als minister de beste vriend van zijn jonge jaren, Willem Anne Schimmelpenninck van der Oye, liet ontslaan als commissaris des konings van Gelderland, omdat hij hem beschouwde als een deloyale bestuursambtenaar.¹²

Was Thorbecke dus een kille bureaucraat, een figuur zonder passie? Multatuli kende de man niet die in 1836 als 38-jarige was getrouwd met de 19-jarige Adelheid Solger, zijn 'Madonnaatje'. Toen Thorbecke als jonge doctor in 1821 door Duitsland reisde, was het meisje vier. In 1833 keerde hij terug naar Dresden en het gezin van de jonge weduwe Henriëtte Solger, die steeds met hem in een moeilijk te duiden romantische briefwisseling gebleven was. In 1834 vroeg hij niet de moeder, maar het meisje Adelheid ten huwelijk. Dat was het begin van een bijzondere relatie. Er zijn waarschijnlijk weinig huwelijken waarin de harts-tochtelijke liefde zo bestendig is geweest. Waar Multatuli zijn vrouw beloog en